

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>
УДК 94(477.82=411.16) «15/16»:930.2

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

ЄВРЕЇ НА ВОЛИНІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: МІЖ НОРМОЮ ЗАКОНУ ТА ПРАКТИКОЮ ЖИТТЯ

Мета — проаналізувати правове й реальне становище євреїв на Волині в ранньомодерну добу та з'ясувати їхнє місце в тогочасному соціумі регіону. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, науковості та всебічності. Використано також історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному вивченні джерельної бази (як опублікованої, так і рукописної) та історіографії проблеми, що дозволяє якнайширше представити життя єврейської громади на Волині. **Висновки.** Ґрунтовне вивчення джерел дало змогу засвідчити непересічну роль євреїв у житті Волині окресленого періоду. Вони користувалися привілеями, наданими їм королями / великими князями та власниками міст проживання. Непоодинокими були королівські привілеї як цілим міським громадам, так й окремим євреям. На життя євреїв мали вплив норми Литовських статутів і сеймових конституцій. Євреї користувалися правом вільного переселення з одного населеного пункту до іншого. В королівських містах нерідко укладалися угоди між міщанами та євреями щодо їхніх занять ремеслом і торгівлею, а також євреї намагалися брати участь у податково-фінансовому житті міста. Відомі випадки прийняття євреями християнства. Єврейські громади підпорядковувалися воєводам і старостам, а у приватних містах — власникам цих поселень, які опікувалися єврейським судочинством. Діяв також єврейський суд, що розглядав дрібніші справи. Незважаючи на

Цитування: Заяць А. Євреї на Волині у XVI — першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 119—136. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 5 (572)

«невірність», присяга євреїв визнавалася у суді. Джерела дають змогу припустити, що знайти справедливість євреям у міських та городських судах було цілком реально. Відомі випадки накладення баніції на міщан і шляхту в результаті судових справ євреїв проти них. Справи між євреями, у випадку неможливості їх вирішення в єврейському, розглядалися у городському суді. Фіксується перебування євреїв на службі у шляхти. У наймах в євреїв згадуються християни (міщани, селяни). Спостерігалася напруженість у стосунках між духівництвом (католицьким і православним) та євреями. Джерела підтверджують наявність певних обмежень щодо євреїв, натомість не дають підстав стверджувати про зумисне переслідування чи уполіудженість єврейського населення Волині в досліджуваний період.

Ключові слова: євреї, Волинь, міста, шляхта, духівництво, судочинство.

Становищу євреїв на Волині в окреслений період сучасна українська історіографія практично не приділяла уваги (як на виняток можна вказати на праці Н. Старченко [1, С. 92—104; 2, С. 207—211]). Не набагато більше досягнень і в польській історіографії. Відносинам волинських євреїв із християнами в ранньомодерну добу присвячено лише розвідку З. Гульдона та Я. Віячки [3]. Щоправда, існує низка студій, що так чи інакше порушують проблему становища євреїв у межах Речі Посполитої, і такі праці методологічно вагомі для вивчення життя волинських євреїв [4—11].

Єврейська складова тогочасного соціуму надзвичайно важлива, оскільки без її розуміння пазл усієї картини регіону не буде заповненим. Дослідити цей елемент важко, оскільки відсутні компактні джерела з історії волинських євреїв. Не збереглися старостинські / підвоєводські єврейські судові книги, актові книги єврейської громади (пінкаси), не знаємо їхніх тестаментів. Натомість наявність королівських / великокнязівських привілеїв євреям та законодавчі акти Великого князівства Литовського (Литовські статuti), а також законодавчі акти сеймів і постанови сеймиків щодо євреїв Речі Посполитої й Волині з одного боку, та досить значний масив городських і земських книг з іншого, дають змогу відповісти на питання: як почувалися євреї Волині між нормою закону та практикою щоденного життя? Остання завжди багатша за сухі нормативні приписи. Саме такий акцент видається актуальним для сучасних студій про життя єврейських громад у ранньомодерний час, адже дозволить установити, наскільки привілеї та правові акти виконувалися у житті.

На Волині євреї проживали здавна [12]. Яка ситуація з ними була до кінця XV ст., знаємо небагато, та відомий факт, що 1495 р. великий князь литовський Александр вигнав їх із підвладної йому території. Вигнання виявилось недовгим, оскільки вже 1503 р. євреям дозволили повернутися [13, С. 378—379]. Маючи цей гіркий досвід, вони подбали, щоб отримати від великого князя привілеї, котрі гарантували б їхні права. Уже у квітні 1503 р., на прохання євреїв, Александр підтвердив їхні попередні права й вольності [14, С. 63—64]. У березні 1514 р. великий князь Сигізмунд I звільнив євреїв Великого князівства Литовського від обов'язку виставляти на військові потреби 1 тис. вершників, оскільки вони цього й раніше не робили, але зобов'язав натомість нести повинності разом із міщанами. Євреям було дозволено займатися ре-

меслами, торгівлею. Крім того, їх звільнено від сплати штрафу у судових справах при так званій заруці на великого князя [14, С. 86—87; 15, С. 283].

20 жовтня 1637 р. у Луцькому гроді місцевий школьник Лейба Ассирович пред'явив для обляти пергаментний привілей Сигізмунда I від 31 березня 1522 р. У ньому великий князь підтверджував надання свого попередника щодо звільнення євреїв від виставляння 1 тис. вершників та права займатися торгівлею й ремеслами, однак наголосив на обов'язку платити разом із міщанами сребрщину, підводне та виконувати повинності. У привілеї зазначено, що ніхто не повинен втручатися в єврейські права і звичаї¹.

У вересні 1533 р. євреї скаржилися великому князеві, що порушуються їхні права й вольності. Реакцією був наказ воєводам і старостам дотримуватися виданих привілеїв [14, С. 193—194; 16, С. 159]. У 1566 р. Сигізмунд Август узяв під захист євреїв, яких звинувачували в ритуальному вбивстві християнських дітей. Особа, яка звинуватила б у цьому єврея, мала довести це чотирма свідками-християнами і трьома євреями, інакше їй загрожувала смертна кара². Це підтвердив 1576 р. і король Стефан Баторій [17, С. 177—183].

5 січня 1580 р. Стефан Баторій підтвердив своє надання євреям від 1576 р., а також привілеї попередників — короля Казимира Ягеллончика (без зазначення дати) та Сигізмунда Августа (1548, 1553, 1554 рр.). Цей привілей 28 вересня 1607 р. подав для внесення в луцькі гродські книги старший луцького рабанського збору Якуб Абрамович. Зміст привілею складається з таких головних блоків: особиста свобода й недоторканність, підлеглість, право вільного зайняття торгівлею, ремеслами, а особливо заставами та лихварством, судочинство між собою і з християнами.

У привілеї зазначалося, що християнин, який позичив євреєві гроші чи заставив якісь речі, і на цьому ґрунті виникли проблеми, не може сам присягати, а лише з двома свідками-християнами і двома євреями. Свідки мають бути «доброї слави». Християни повинні присягати на хресті, а євреї у школі на «dziesięcioro Boże», за єврейським звичаєм. Це стосується суми до 50 гривень срібла. Євреєві вільно брати у заставу будь-які речі, крім церковних та «кривавих і мокрих». Якщо християнин звинуватить єврея, що в нього у заставі є крадені чи силоміць узяті речі, а єврей цього не знав, то може очиститися присягою. Якби під час пожежі в єврея вкрали заставлені речі разом з його майном, то він має засвідчити це з іншими своїми сусідами-євреями, і коли б християнин поминався заставленого, то єврей може скласти присягу і буде звільнений від відповідальності. За відмову присягати єврей повинен віддати християнину подвійну вартість заставленого. Коли б у єврея виявили у заставі річ, вкрадену у християнина, то останній повинен звернутися до старших кагалу, а вони під присягою мають це з'ясувати. У випадку, коли б єврей під присягою заперечив

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 940—941.

² Там само. Спр. 9. Арк. 295.

це, а потім ця річ виявилася у нього, то втрачає заставлене і платить три гривни штрафу воеводі. Жоден християнин не повинен силою шукати свою заставу в єврея, бо його трактуватимуть як злочинця. Якщо минув час викупу заставленого, а християнин цього не зробив, то єврей повинен покласти таку річ перед воеводою чи підвоеводою і через возного запропонувати винуватцю викупити заставлене, інакше така річ залишиться у нього. Водночас, якщо б єврей заставлену річ воеводі не показав, а просто продав, то платитиме воеводі три гривни. Християнин не може вимагати від єврея викупляти заставлену річ у шабат чи інший святковий єврейський день, позаяк в ці дні євреї не можуть брати в руки гроші³, а якщо б зробив це силою, то має бути трактований як злочинець і розбійник. У заставу можна брати коней і худобу, але лише у світлу добу дня.

Єврей може позичати гроші шляхті, записуючи це у земські, гродські чи міські книги, а лихви не має брати більше, ніж від кожної гривни на тиждень по грошу (тобто 2 % в тиждень, або 100 % в рік). За умови, що гроші, дані шляхті під заставу маєтку, а вчасно не віддані, то воеводи і старости мають сприяти введенню єврея в такий маєток і зобов'язані боронити його від кривдників. У випадку не викупу такого маєтку впродовж трьох років він має право продати його, або як сказано «обернути на свій пожиток», і при цьому єврей звільнявся від військової служби з цього маєтку. Заборгованість перед євреєм міщанина чи шляхтича, у випадку їхньої смерті, переходила до нащадків.

Сварка і бійка між євреями та поранення котрогось із них або ж християнина має розглядатися не в міському суді, а лише воеводою чи його намісником. За бажання, єврей може звернутися і до королівського суду. Туди ж він може подати скаргу у випадку непорозумінь з самим воеводою чи його намісником. Воеводам і старостам заборонено вимагати від євреїв понаднормових данин і податків. Суперечки між євреями мають вирішувати їхні старші, а у випадку невчинення справедливості можна звертатися до воеводи. У разі відмови у послуху своїм старшим, винуватець зобов'язаний заплатити штраф 3 гривни воеводі, а ще 3 — своїм старшим. Перші дві неявки на судовий виклик старших каралися штрафом 1 фунт перцю, а третє ігнорування виклику означало програш порушеної справи. Єврейський суддя не повинен судити сам, а лише з іншими старшими. До суду старших позваного повинні викликати шкільним возним. Суд має відбуватися при єврейській школі або там, де обидві сторони домовляться.

³ У жовтні 1595 р. у Луцькому гроді Ілля Гошкович, заявив, що винен княгині Марії Янушовій Воронезькій 1 тис. золотих. Частина боргу він уже віддав, а решту має повернути на день Св. Мартина (11 листопада), але цей день припадав на суботу, «а иж дня завтрейшого, яко в свято, в которое никоторых справ намъ жидом водлут приказаня Божого чинити и справовати не годит, што правом посполитым, привилеями нам обваровано, зачим я, не могучи дня завтрейшого, яко в шабат тое сумы пенези, што бых остатка была винен и ей не додал отдати, прото дня нынешнего оповедавшися, перве сего, порану на вряде в[ашей] м[илости] и дому Мошка гайдука, жида тутошнего луцкого, через увес день пилност чинил будучимъ готов, што бым порахованя тое сумы пенези [...] все зараз заплатити» (Там само. Спр. 48. Арк. 575 зв.).

Якщо християнин, посварившись з євреєм, поранить його, дасть ляпаса чи вирве волосся, а євреї присягне на цьому, то штраф складатиме 5 гривень за ляпас, 10 — за посинілу рану, а за поранення — половину свого рухомого і нерухомого майна (другу половину — королю). За вбитого єврея християнин заплатить власним життям. Якщо б християнин убив єврея й утік, то половина його рухомого та нерухомого майна віддається родичам загиблого, а друга половина — монархові. При перевезенні померлого єврея з одного міста до іншого жодних мит не потрібно платити, а якби митник посмів це зробити, то має бути покараний як злочинець і розбійник, а його майно передається королю. Аналогічне покарання стосувалося тих, що псували могили на єврейському кладовищі. 2 фунтами перцю карався християнин, який посмів би кидати чимось на єврейську школу. Поранений євреєм християнин повинен показати рану перед школьником і возним та підтвердити це двома свідками від християн та євреїв.

Якщо б християнин без відома єврея приніс і залишив у його домі дитину, то має бути покараний як злодій. Християнам заборонено звинувачувати євреїв у пролитті християнської крові в ритуальних обрядах. Того ж, хто так учинить, а не зможе довести свідченням чотирьох гідних довіри християн, чекає смертна кара. При нападі на дім єврея вночі, якщо б він кликав на допомогу, а сусід-християнин не допоміг, то такий сусід втрачає майно. Зазначалося, щоб євреєві не чинили ніяких прикростей, коли він перебуває в домі християнина.

Кожен євреї може вільно і скільки вважатиме за потрібне перебувати зі своїм товаром у будь-якому місті, королівському чи приватному, продавати й купувати необхідні товари. Якщо б на торгу чи ярмарку хтось не захотів продавати товар євреєві, то він втратить свій крам.

Євреям дозволено відвідувати міську лазню разом із християнами, і плата за це повинна бути така ж, як зі християн. Необхідні продукти євреї можуть вільно купувати, а ті, що вони не споживають — продавати. Якщо єврея звинуватять у дачі фальшивих грошей чи у злочинстві, за які б загрожувала смертна кара, то розглядати справу повинен воевода чи підвоевода. Очиститись від такого звинувачення можна через свідків, а при визнанні винуватості єврей платитиме штраф. Євреїв не повинні позивати до духовного суду, адже вони мають відповідати лише перед воеводами і старостами⁴.

Крім загальних привілеїв євреям, відомі також великокнязівські і королівські привілеї для громад окремих міст. Привілеєм луцьким євреям 1556 р. Сигізмунд Август урівняв їх із луцькими міщанами у праві безмитно торгувати в межах Великого князівства Литовського, однак вони, як і міщани, мають оплачувати мито соляне й воскове. Крім того, луцькі євреї зобов'язані брати участь у ремонті міських укріплень, мостів та виконувати підводну повинність [17, С. 52—54].

18 листопада 1602 р. у Луцькому гроді місцеві євреї обох зборів внесли до гродської книги привілеїв короля Стефана Баторія 1576 р., в якому він підтверджував акт Сигізмунда Августа 1570 р. У цьому привілеї король звільняв

⁴ Там само. Спр. 79. Арк. 652—657 зв.

луцьких євреїв від сплати мита, крім граничного (тобто на кордоні), в Короні Польській та Великому князівстві Литовському, зважаючи на те, що євреї виконують спільно з міщанами всі повинності. Зазначено, що після Люблінської унії луцькі міщани отримали право безмитно торгувати на території Речі Посполитої і тепер це дозволено також євреям обох зборів⁵. Підтвердив цей привілей 1589 р. король Сигізмунд III⁶.

Привілей Сигізмунда Августа володимирським євреям 1570 р. був уписаний до луцької та двох володимирських гродських книг, а також до володимирської земської книги⁷. Поява привілею була спричинена скаргою володимирських євреїв на міщан за порушення їхніх прав і вольностей, зокрема за постійні спроби встановити над ними міську юрисдикцію. Король підтвердив всі попередні права та вольності володимирських євреїв і залишив їх під владою місцевого старости. Зазначено, що коли б якихось свобод їм бракувало, то можуть користуватися тими правами, що і євреї з інших теренів Речі Посполитої. Натомість монарх зобов'язав їх платити податки разом із міщанами для утримання міської сторожі та виконувати шарваркові роботи, для чого володимирські євреї мають обрати з-поміж себе чотирьох осіб, які за цим пильнували б. У місті їм дозволено вільно торгувати, шинкувати, утримувати в своїх домах лазні, а війт і міський уряд не повинні їм перешкоджати. Якщо б міщани випросили в короля лист, що шкодив би цьому привілею, то вважати його недійсним. Цей привілей підтвердив Стефан Баторій у 1576 р. Він зазначив, що у справах із християнами суддею має бути староста або підстароста і судочинство повинно відбуватися на «Жидівській» вулиці в присутності чотирьох єврейських старших. Натомість справи між євреями розглядатимуть єврейські старші, ведучи відповідні книги, ключі від яких знаходитимуться у підстарости. Свідчити у спорах між християнами і євреями мають два християни та один єврей. При коронації короля євреї мають платити податок⁸. Обидва привілеї підтвердив 1588 р. Сигізмунд III⁹. Король Генріх Валуа в 1574 р. підтвердив попередні привілеї володимирських євреїв і залишив їх під юрисдикцією старости¹⁰.

Відомі привілеї власників міст єврейським громадам. Так, Юрій Гулевич, під час локації містечка Гулевичі в 1618 р., видав крім привілею на його заснування ще й окремий привілей для євреїв, де акцентувалася рівність прав та обов'язків євреїв і міщан. Євреям дозволено вільно будувати будинки та вести торгівлю так само, як і міщанам. Для потреб євреїв виділялося окремо сім ділянок у місті — «на шьколу пляць волный, и на окопище, и на домъ докторовъ, и на домъ канъторовъ, и на домъ школьниковъ, и на домъ шпитальный, и на домъ

⁵ Там само. Спр. 65. Арк. 291 зв. — 296.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna. Sygn. 133. K. 374—374 v.

⁷ ЦДАІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 298 зв. — 301; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 113 зв. — 115; Спр. 62. Арк. 226 зв. — 230 зв.; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 237 зв. — 238 зв.

⁸ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 114 зв. — 115.

⁹ Там само. Спр. 62. Арк. 229 зв. — 230 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 9. Арк. 108 зв. — 110 зв.

ялмужный». Євреї звільнялися від усіляких податків і шарварків. Їм дозволялося виготовляти горілку, пиво та ситити мед.

Після виходу пільгових років євреї повинні платити з будинків по 56 польських грошів і судитися мають перед своїм доктором та замковим урядом. Ю. Гулевич зазначав, що при судочинстві євреїв він братиме до уваги норми королівського привілею, виданого волинським євреям. Єврейські ремісники не повинні вступати до цехів міщан, а як сказано — «одно сами до свого». Хоча вище зазначалося, що євреї звільнялися від податків і шарварків, то в подальшому тексті привілею зазначалося, що все ж будуть їх залучати «на шарварок на греблю и на квалт вшелякий поправляти». У часи християнських релігійних свят «робот публичних отпраовати не мают». За привілеєм судові суперечки євреїв із міщанами повинні вирішуватися за нормами маґдебурзького права, а з підданими і приїжджими — перед замковим судом. Якщо б комусь з євреїв не сподобалося жити в місті, то він вільний продати будинок і вибратися¹¹.

У лютому 1641 р. Юрій Чаплич Шпановський надав євреям свого міста Киселина привілей, яким подарував їм ділянку землі над міським ставом, де стояла їхня школа, звільнив цей «плац» від усіляких податків та повинностей, дозволив при потребі збудувати нову школу й будинок для кантора, а біля ставка звести лазню. Ще один «плац» було виділено під кладовище. Щодо судочинства, то зазначалося, що у Волинському воєводстві є здавна звичай: євреї повинні судитися «правом і статутом земським». Якщо б єврей мав справу з християнином і дійшло б до присяги, то присягати мають двоє християн і один єврей, а за відсутності — може присягати сам потерпілий, а апеляція йтиме до власника¹².

Увагу євреям приділяли у привілеях на заснування міських поселень. Щодо королівських міст, то невідомі заборони євреям поселятися в них. Щоправда, війт і міщани Ковеля 1556 р. просили, щоб євреям виділили у місті лише одну вулицю й аби в ринку вони не мешкали, і це схвалила королева Бона¹³. Однак інвентар 1590 р. зафіксував 15 єврейських будинків в ринку¹⁴, а в березні 1619 р. ковельські міщани знову скаржилися, що євреї скуповують ринкові та вуличні будинки¹⁵.

Зазвичай у більшості привілеїв для приватних міст лише зазначалося, що поселятися у місті можуть вільні люди¹⁶. Натомість Мацей Лешневський, за-

¹¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 17 зв. — 18 зв. Досить часто стосовно проживання євреїв у містах уживався вислів «перемешкивают». Наприклад, Ілля Гошкович (1611 р.), «который первой в Луцку, а тепер в Ровном перемешкивает» (Там само. Спр. 90. Арк. 824 зв.).

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. II. Спр. 21640. Арк. 51 зв. — 52.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 372; Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22 зв.

¹⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 96—99.

¹⁵ Там само. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29 зв.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов. Ф. 389. Оп. 1. Д. 31. Л. 111 (Берестечко, 1547 р.); Д. 38. Л. 444 (Вербова, 1564 р.); Д. 39. Л. 709 (Милятин, 1537 р.); Д. 191. Л. 160 об. (Красне, 1570 р.); Д. 191. Л. 234 об. (Шпанів, 1572 р.); Д. 195. Л. 21 (Мосор, 1578 р.); Л. 85 (Рохманів, 1578 р.); Д. 202. Л. 85 (Воронівці, 1601 р.).

сновуючи 1627 р. Лешнів, у локаційному документі записав щодо євреїв: «Не хочу їх мати в місті, а особливо в ринку», однак у подальшому тон цієї заяви втратив категоричність: євреям виділено 5 будинків у східній частині ринку і вулицю, що виходить з ринку, на якій можна збудувати 50 будинків¹⁷.

Траплялося, що король ставав на захист окремих євреїв, боронячи їх від переслідувань шляхти. Коли 1530 р. сталася пожежа в Луцьку, і служебник князя Іллі Костянтиновича Острозького, Дахно Васильович, скаржився, що його будинок зайнявся від єврейських домів, претендуючи на компенсацію, то Сигізмунд I вирішив, що це сталося з «Бозской воли» і не визнав вини євреїв [14, С. 174]. Стефан Баторій у травні 1576 р. видав охоронний лист луцькому євреєві Айзаку Мошеєвичу, якого упосліджували кілька шляхтичів. Окремо король звернувся до волинського воєводи, князя Богуша Корецького, аби той узяв єврея під свою опіку¹⁸. Того ж року володар став на захист неповнолітнього сина (не названого на ім'я) кременецького міщанина Ісака, якого за борг батька тримав у неволі перемишльський хорунжий Миколай Тарло¹⁹.

Певні обмеження щодо євреїв були прописані у II Литовському статуті. Як і міщани та купці, євреї могли поминатися боргів лише за умови пред'явлення церографа або ж випису із земських чи міських книг (розд. VII, арт. 26) [18, С. 148]. Разом із татарами євреї не могли свідчити «о реч земскую и о довод держаня земли», оскільки це прерогатива лише християн (розд. IX, арт. 3) [18, С. 154]. Були певні обмеження в одязі та праві носити прикраси (розд. XII, арт. 4) [18, С. 183]. Наскільки ці норми реалізовувались у житті, важко сказати, але мені не траплялися випадки якихось оскаржень щодо цих приписів. Думаю, є підстави припустити, що ці вимоги залишалися лише на папері²⁰. Нарешті арт. 5 розд. XII забороняв євреям обіймати уряди, надавані великим князем. Євреї не повинні мати в неволі християн. Під такою ж карою євреям заборонялося утримувати у себе так званих «мамок» (годувальниць) [18, С. 183].

У III Литовському статуті з'явилася новела про надання шляхетства для охрещених євреїв (розд. XII, арт. 7). Однак цей статут на Волині не застосовувався, тому важко сказати, чи практикувалося це нововведення. Відомо, що в лютому 1565 р. Сигізмунд Август надав спадкове шляхетство новонаверненому євреєві Левку Дановичу, який при хрещенні отримав ім'я Станіслав [17, С. 135—137]. Навернення євреїв у християнство не було масовим, але час від часу траплялося. Так, у Ковелі (1569 р.) згадувався Лаврин Перехрист²¹, у Луцьку (1583 р.) — «Батко Мисанович, а новокрещений Семен»²², у Дераж-

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 2228. Оп. 1. Спр. 316. Арк. 1 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 240—241.

¹⁹ Там само. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 73.

²⁰ Подібні обмеження щодо одягу в Короні Польській було запроваджено ще 1538 р. (див.: [20, 169—170]. *Volumina Constitutionum*. T. I. Vol. 2 (1527—1549). Do druku przygotowali W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa, 2000. S. 169—170).

²¹ ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 130.

²² Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 149.

ні (1615 р.) — «Семен балвер Перехриста»²³, а слугою шляхтича Войтеха Кендзерського (1608 р.) названо Адама Криштофа Козака «жида крещеного»²⁴.

У січні 1587 р. каптуровий сеймик Волинського воєводства взяв під захист населення краю, зокрема і євреїв з їхніми храмами [8, С. 681]. Аналогічне рішення ухвалив каптуровий сеймик у червні 1632 р. [19, С. 165].

Євреї, що проживали в містах Волині, у джерелах називаються міщанами, і до них вживали означення «пан» і «славетний», що не було характерним для міст Корони²⁵.

Платячи податки і виконуючи міські повинності, євреї, природно, прагнули брати хоч якусь участь у контролі над обігом міських фінансів і ширше — в міському самоврядуванні, проти чого зазвичай виступали міщани²⁶. Так, у липні 1571 р. володимирські євреї скаржилися на міських урядників, котрі взяли в них на міські потреби 77 кіп литовських грошів, але ані не віддали, ані не прозвітували про їх використання²⁷. Возний Семен Підгаєцький у жовтні 1570 р. свідчив у гроді, що у справі луцьких євреїв обох зборів був на ратуші, де зібралися міські урядники та поспільство. Євреї просили, щоб міщани дотримувалися даного ревізорами листа й допустили їх до вольностей і контролю за фінансами й аби без них не використовували міські прибутки. Натомість міщани заявили, що «иж, дей, вы, жидове, ни о чомъ ведат и з нами въ лаве заседат не будете, а который плат мы на вас положимо, тотъ вы мусите платити»²⁸. У грудні 1579 р. луцькі євреї обох зборів скаржилися на міщан за порушення їхніх прав і свобод та обрали делегатів, які мали їхати до короля з відповідними клопотаннями²⁹.

У листопаді 1618 р. за королівським розпорядженням комісари уклали з луцькими райцями і делегатами від поспільства декрет. Ішлося про небажання звітувати про прибутки й видатки міських урядників. Євреї скаржилися, що їх не допускають до цього процесу. Міські очільники заявили, що й не повинні це робити. Натомість євреї пред'явили привілей короля Стефана Баторія, в якому йшлося про залучення їх до контролю над міськими фінансами. Комісари постановили, що оскільки євреї користуються такими ж вольностями, як і міщани, причетні до оборони міста та платять кошти на фортифікацію й потреби міського уряду, тож мають бути допущені до контролю фінансів³⁰.

²³ Там само. Спр. 100. Арк. 470 зв.

²⁴ Там само. Спр. 81. Арк. 1207.

²⁵ Див. докл.: [21, 315—318, 357—262].

²⁶ У липні 1588 р. у Володимирському гроді місцеві євреї Шмойло Якубович та Іцхак Абрамович від імені всіх євреїв Волинського воєводства представили королівський лист, згідно з яким податок із них мала збирати особа, якій вони це доручать (ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 321—321 зв.).

²⁷ Там само. Спр. 6. Арк. 198 зв. — 199.

²⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 554.

²⁹ Там само. Спр. 20. Арк. 523.

³⁰ Там само. Спр. 149. Арк. 465—466.

Подальші події показали, що міщани неохоче виконували це розпорядження. Так, у квітні 1626 р. возний Адам Лотецький разом із чотирма старшими рабанського збору ходив до ратуші, де питав міських очільників, чи дотримуються вони розпоряджень короля щодо участі євреїв у контролі над міськими фінансами і чи радяться вони про це з євреями? На що міські урядники «слова одного отповедити не хотели и не отповедили и ни с чим возного и жидовъ помененых отправили»³¹. Возний Михайло Селецький у березні 1627 р. свідчив, що був разом із чотирма старшими євреями рабанського збору на ратуші, де нагадав райцям, лавникам і цехмістрам, щоб вони дотримувалися королівського привілею та декретів щодо євреїв. За цими документами останні зобов'язані платити податки до міської скриньки, але водночас ключі до неї повинні мати двоє міщан і по одному представнику від духівництва та євреїв. Міщани погодилися з цим, а євреї заявили, що міщани цього не дотримуються³².

Ще через три роки, у січні 1630 р., возний Яхим Присталовський разом з єврейськими старшими обох зборів ходив до ратуші, де нагадав міщанам про чотирьох відповідальних, в яких були ключі від міської скриньки, і що вони, видаючи певним особам гроші, повинні отримувати квити, які також мають зберігатись у скриньці. Звітувати про зібрані та використані гроші райці мають не лише перед міськими урядниками, а й перед старшими єврейськими, і аби міські урядники «около порядку всего, стороны места Луцка, з ними ся зношали, намовляли и радили и во всехъ пунктахъ, привилеях кролев ихъ мсти и декретах розныхъ выраженныхъ, досыт чинили и ведле них ся справовали». Міщани погодилися виконувати це, але починаючи з Великого посту. На це євреї заявили, що за таких умов не платитимуть податків і не виконуватимуть міських повинностей³³.

У липні 1634 р. возний Роман Кропський за дорученням старости Гієроніма Харленського черговий раз нагадував міським урядникам, аби вони дотримувалися привілеїв і декретів, даних євреям, та справедливо брали з них податки й допускали до фінансових звітів³⁴. Усе це свідчить про те, що луцькі міщани не були зацікавлені у залученні євреїв до контролю за станом фінансових потоків у місті.

Володимирські євреї у січні 1632 р. звинувачували місцевих міщан у перекладанні на них більшої частини підводної повинності, хоча за королівським листом 1629 р. міщани повинні були діяти в порозумінні з євреями³⁵.

Не залишалися в боргу й міщани, котрі нерідко також скаржилися на євреїв. Володимирські міщани у січні 1589 р. оскаржували місцевих євреїв за не-

³¹ Там само. Спр. 148. Арк. 349 зв.

³² Там само. Спр. 153. Арк. 451—451 зв.

³³ Там само. Спр. 172. Арк. 259 зв. — 260 зв.

³⁴ Там само. Спр. 193. Арк. 569 зв. — 570.

³⁵ Там само. Ф. 28. Оп. 1 Спр. 67. Арк. 59—59 зв. Володимирські євреї виконували нічну сторожову службу (Там само. Спр. 19. Арк. 928 (1586 р.)).

бажання виконувати міські повинності та платити податки³⁶. Подібна скарга оприлюднена від міщан у лютому 1632 р.³⁷

Безпосередню владу над євреями мали воєводи / старости в королівських містах і власники — у приватних³⁸. Не раз старости протегували чи надавали пільги євреям, як це робили ковельські старости [22, С. 120; 23, С. 83]. Заступалися за євреїв урядники приватних міст, особливо якщо це стосувалося справ із представниками інших населених пунктів. Так, у квітні 1573 р. до Рівного прибув люблінський міщанин Мартин Бик, якого вповноважив Мартин Крашович із містечка Скерновоце отримати в рівненського єврея Міхеля Єзеровича борг. У місті боржника не виявилося, і М. Бик подався до Острога, де той перебував. З'ясувалося, що Міхель Єзерович не має чим заплатити й не може запропонувати за себе поручителя, а тому був кинутий до в'язниці. А в цей час рівненський підстароста Федір Достоевський написав листа до Острога, аби боржника відпустили, обіцяючи вчинити справедливість. Коли ж М. Бик приїхав до Рівного і подав підстарості копію ceroграфа, то підстароста жбурнув її на землю, вимагаючи оригінал, а отримавши його, віддати не захотів, натомість самого вповноваженого ув'язнив³⁹.

Знайти справедливість у гродському суді, а якщо потрібно, то і у Трибуналі, для євреїв було цілком реально. У травні 1598 р. шляхтич Криштоф Федорович Пузовський пострілом із вікна будинку вбив володимирського єврея Шимона Ізаковича і вже у серпні того ж року отримав баніцію з Люблінського трибуналу⁴⁰. Дубенський єврей Шимон Шмойлович у квітні 1621 р. заніс скаргу до Луцького гроду на місцевого старосту князя Альбрехта Радзивілла та весь гродський уряд за неспроможність увести його у частину Добрятина за борг Шимона Семашка. І ця скарга була прийнята⁴¹.

Єврейський суд також намагався оборонити своїх перед «чужинцями». У липні 1645 р. Якуб Цирлич і Мендель Якубович подали до вписання у Володимирському гроді декрет єврейського суду у справі зі Станіславом Юханом, купцем з Пьотуркова, який був уповноваженим від гданських міщан братів Данієля й Леона Шлефів. Суд відбувся на ринку в будинку Шмойла

³⁶ Там само. Спр. 22. Арк. 45—45 зв. Подібні випадки див.: Спр. 67. Арк. 191—191 зв.; Спр. 73. Арк. 510—510 зв. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 194—194 зв.; Спр. 193. Арк. 311 зв.

³⁷ Там само. Спр. 67. Арк. 191—191 зв.

³⁸ Про підпорядкування євреїв воєводам і старостам див.: [21, С. 358—359]. Щоправда, у квітні 1533 р., надаючи Дахнові Васильовичу уряд луцького ключника, Сигізмунд I підпорядкував йому євреїв, як це було й раніше [14, С. 190—191]. Ще у травні 1563 р. справу луцького єврея Боруха Зраїловича з Мошком Духаїном розглядав луцький підключий Мартин (ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 76—76 зв.). Войтех Павловський у лютому 1572 р. шукав справедливості щодо луцького єврея Сачка в не названого на ім'я луцького підключого (Там само. Спр. 13. Арк. 91—91 зв.).

³⁹ Там само. Спр. 14. Арк. 68 зв. — 69.

⁴⁰ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 252—254.

⁴¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 752.

Мошковича Цирлича, старшого брата Якуба. Єдиним суддею і був Шмойло Цирлич (хоча сам цього не мав би чинити). С. Юхан представив контракт гданського міщанина з позваними, укладений у Гданську в лютому 1643 р. на поставку 2 тис. волоних шкір, за що був даний завдаток 2300 золотих. Ані на визначений час, ані на момент суду товар до місця призначення не доправлено, а гроші не повернуті. У червні 1644 р. брати внесли у гданські міські книги запис про невиконання контракту. Шкоду вони оцінили у 2 тис. золотих. Покликані до суду Якуб, а далі й Мендель, заявили, що жодного контракту не уклали, а на документі не їхні підписи. Суддя вирішив, що позвані повинні скласти присягу з двома свідками: один — єврей, а інший — християнин. Почувши такий вердикт, С. Юхан покинув судові засідання⁴². Незадоволений рішенням «збору рабанського» луцький єврей Єско Мошеєвич у серпні 1575 р. протестував у гроді проти взяття з нього на користь Агрона Пчолчича грошей і відібрання будинку в Луцьку⁴³.

З різних причин спори між євреями приводили їх до гродського суду. У липні 1578 р. до луцького гроду скаржився писар митної комори Мордухай Мордухаєвич на місцевого єврея Нахима, який із синами та помічниками побили його на Жидівській вулиці⁴⁴. У квітні 1582 р. до того ж гроду за «пофалки на здоров'є» скаржився Сачко Лелієвич на Агрона Янцибича⁴⁵. У вересні 1600 р. Ізак Абрамович був запрошений до дому Захаріяша Мошковича, де його спочатку ображали словесно, а далі помічники господаря побили запрошеного, при цьому господар підбадьорював нападників: «Бийте, я заплачу!»⁴⁶.

Зверталися євреї й до міських судів, хоча не завжди успішно. У жовтні 1596 р. возний Михайло Гноєнський свідчив у Володимирському гроді, що разом з єврейськими старшими Гошком Беняшовичем та Якубом Длугачем ходив на ратушу у справі побиття міщанами двох єврейських юнаків. Війт Абрам Дубницький із лентвійтом та лавниками ухвалили рішення, щоб обидва юнаки й один християнин склали присягу. Коли наступного дня євреї прийшли присягати, то війт змінив своє рішення — тепер, крім юнаків, до присяги мали бути приведені ще двоє євреїв і двоє християн. Від євреїв війт узяв більше золотого грошей і призначив на 16 жовтня присягу, однак того дня ані війт, ані інші міські урядники не з'явилися для прийняття присяги, що возний і засвідчив⁴⁷.

Щодо єврейських присяг, то зазвичай вони склалися у школі за присутності возного. Так, у травні 1619 р. дубенські євреї Мошко і Шмойло при

⁴² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 575 зв. — 577. Крім підпису євреї не раз залишали на документі відтиск своїх печаток (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 330 (1570 р.); Спр. 59. Арк. 287 (1625 р.)).

⁴³ Там само. Спр. 15. Арк. 372 зв.

⁴⁴ Там само. Спр. 18. Арк. 423 зв.

⁴⁵ Там само. Спр. 26. Арк. 360 зв. Про інші випадки див.: Арк. 535, 1105 зв.; Спр. 66. Арк. 657.

⁴⁶ Там само. Спр. 61. Арк. 20 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 391—392.

возному Станіславові Суському склали присягу «у школе жидовской на десе-теру Божом»⁴⁸.

Відомі випадки засідання євреїв у замковому суді Заслава. У грудні 1572 та жовтні 1573 рр. Шлома Зраїлович разом із понамісником, служебником та війтом розглядав судові справи⁴⁹.

Обороняло євреїв не лише право, а й самі вони за потреби готові були постояти за себе. У жовтні 1568 р. луцький підключий Василь Єзерський свідчив у гроді, що з наказу ключника Олександра Жоравницького за несплату луцькими євреями поголовного податку опечатав їхню школу. Однак євреї школу «отпечатали» і не захотіли платити податок (причину не вказано). Тоді В. Єзерський послав служебників «пограбити» євреїв (фактично силоміць узяти податок), але посланих євреї побили, а далі побили й поранили самого В. Єзерського⁵⁰. Діставалося «на горіхи» часом і міщанам⁵¹. Відомі непоодинокі випадки побиття євреями шляхтичів [21, С. 383—384].

У наймах в євреїв перебували християни. Так, у володимирського єврея Менделя Тройшика (1587 р.) служив «хлопец виросток» Федко Пашко⁵², а в луцького єврея Абрама Юзефовича Алхіміста (1625 р.) згадувався «челядникъ его домовый» Ян Винник⁵³. Наймали на службу до євреїв і дівчат. Так, у лучанина Давида Левковича (1586 р.) служила Стеця⁵⁴, в ковельського єврея Кусилі (1598 р.) була служниця Катерина⁵⁵, а в Литмана (1642 р.) у Володимирі два роки працювала Василина Каменчанка⁵⁶.

Подеколи євреї згадувалися як слуги шляхтичів. У липні 1591 р. слугою Якуба Лисаковського був володимирський єврей Іцко Насанович⁵⁷. У липні 1621 р. Калман Абрамович занотований як «жидъ и мещанин луцкий, слуга яснеосвецоного кнежати его мл Єрого Чарториского»⁵⁸. Дуже часто євреї брали у шляхти в оренду та заставу маєтки [24, С. 25—27]. Натомість відо-

⁴⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 298. Див. подібні присяги: Спр. 16. Арк. 50 зв. (1576 р.); Спр. 40. Арк. 518 зв. (1592 р.); Спр. 56. Арк. 402 зв. (1600 р.); Спр. 67. Арк. 60 зв. (1603 р.); Спр. 151. Арк. 111 зв. (1626 р.). Траплялося, що школи розташовувалися в будинках євреїв. Так, у Торчині (1582 р.) школа знаходилась у будинку Айзака Перцовича. На неї здійснив напад шляхтич Яцко Романович Білостоцький із помічниками, завдавши збитків на 300 кіп литовських грошів (Там само. Спр. 26. Арк. 249—249 зв.).

⁴⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 27. K. 131, 351.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 369. Про напади міщан на єврейські школи див.: Там само. Спр. 8. Арк. 91 зв. — 92 (1564 р.); (1582 р.); Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 262. K. 32.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 291 зв.

⁵² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 295—296.

⁵³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 180—180 зв.

⁵⁴ Там само. Спр. 35. Арк. 141 зв. — 142 зв.

⁵⁵ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 224.

⁵⁶ Там само. Спр. 77. Арк. 418 зв. — 419 зв.

⁵⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 611 зв.

⁵⁸ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 356.

мі численні приклади, коли шляхтичі виступали адвокатами у судових справах євреїв⁵⁹.

Стосунки євреїв із католицьким і православним духівництвом були здебільшого складними. У серпні 1596 р. володимирські євреї скаржилися на священника церкви Св. Миколая Кіндрата, який нападпитку, вийшовши з корчми, почав громити єврейські будинки і позабирав із них деякі речі⁶⁰. У січні 1599 р. луцькі євреї оскаржували Бусахарця Дзулу, слугу луцького біскупа Бернарда Мацієвського, котрий з озброєними помічниками «впадши до школи с килкунадцати полгаков заразом стрилили и окрик учинивши, тен люд мордовати почали. Так же столки, свичи, полки, книги порубали»⁶¹.

Не залишалися у боргу і євреї. Православні ієрархи Володимира на чолі з єпископом Мелетієм Хребтовичем у травні 1590 р. скаржилися, що в час Великодня, коли вони їхали до церкви Св. Миколая, «неверные жидове бахурьчики» кидали в них камінням. Щоправда, самі вони це заперечували і принесли присягу у правдивості своїх слів [26, С. 267]. Подібна ситуація склалася у травні 1613 р. під час похорону князя Юхима Богдановича Корецького. Коли його тіло везли через місто, а в супроводі був ректор школи з школярами, єврей Абрам, «выпадши з дому своего с киемъ и, впадши межи хлопята, процессию розбилъ»⁶².

Попри певне протистояння, спостерігаємо й більш мирні епізоди. Луцький єврей Мордиш Юскович із сином Абрамом (1622 р.) продав свій плац у місті ченцям домініканського монастиря⁶³. Цікава історія сталася в лютому 1562 р. Королівський дворянин Василь Загоровський, оскаржуючи луцьку капітулу костелу Св. Трійці в торгівлі алкогольними напоями в костельному будинку, послав туди вижа, який, прибувши застав монахів, котрі пили пиво

⁵⁹ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 385 зв. — 387 (1631 р.); Ф. 25. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 869 (1604 р.); Спр. 104. Арк. 1067—1067 зв. (1616 р.); Спр. 128. Арк. 53 зв. — 54 (1622 р.); Спр. 236. Арк. 108 (1643 р.); Ф. 27. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 329—330 зв. (1608 р.).

⁶⁰ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 323—323 зв.

⁶¹ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2. Подібні випадки див.: Там само. Спр. 78. Арк. 522; Ф. 28. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 447—448. До другої половини 1620-х рр. єврейська синагога в Луцьку була дерев'яною, але у травні 1626 р. король дозволив спорудити на місці старої муровану, заввишки як попередня. Привілей застерігав передбачити, щоб нагорі синагоги, на її чотирьох сторонах можна було розмістити гармати на випадок татарського вторгнення. Частина євреїв мала знаходитися біля синагоги, а решта разом із міщанами боронити місто. За виконанням цього розпорядження мав наглядати староста Геронім Харленський (Archiwum Główny Akt Dawnych. Метрыка Koronna. Sygn. 174. К. 140 v — 141; Sygn. 177. К. 50—51; ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 864—865). У квітні 1630 р., під час будівництва синагоги, возні спеціально ходили заміряти її висоту, чи не перевищує вона 32 лікті попередньої (Там само. Спр. 173. Арк. 462 зв.). Ще 1506 р. Сигізмунд I звільнив луцьких євреїв від щорічної плати за школу по 12 кіп литовських грошів, які надходили старості [25, С. 171].

⁶² Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 500.

⁶³ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 675—677.

разом з євреями⁶⁴. Напівкомічна ситуація склалася у січні 1621 р. Священник володимирської церкви Св. Михайла Яків Залуський, від'їжджаючи з міста, доручив церковне начиння й богослужбові книги своєму вікарієві Федору, а той заставив за пиво шинкареві Беняшу одну з книг за 20 грошів. Останній своєю чергою перезаставив книгу (не сказано, кому саме), і священник, що повернувся, почав з'ясовувати, де ж вона поділася⁶⁵.

* * *

Опрацьований матеріал дає змогу стверджувати, що євреї були важливою складовою частиною волинського соціуму ранньомодерної доби. З початку XVI ст. вони отримали привілеї від великого князя литовського, які пізніше неодноразово підтверджувалися (з деякими доповненнями) наступними володарями. Привілеї стосувалися як усіх євреїв держави, так і Волині чи деяких міст. Власники окремих міських поселень також надавали привілеї. Питання поселення євреїв у містах інколи заторкувалося у локаційних актах, а самі вони мали право вільно змінювати місце проживання. Для повсякденного життя євреїв певне значення мали статті Литовського статуту та постанови сеймів. У королівських містах євреї підпорядковувалися воеводам і старостам, а у приватних — дідичам. У Луцьку й Володимирі зафіксовано спроби євреїв долучитися до міського самоврядування, зокрема до контролю міського фінансового обігу. Дрібні судові справи розглядали єврейські суди, а складніші — гродський суд, який також був апеляційною інстанцією. Нерідко євреї виступали слугами у шляхти, натомість у них наймитували міщани та селяни. Документи не фіксують якогось значного упослідження чи переслідування єврейського населення, хоча на побутовому рівні траплялися взаємні образи й сутички. Дещо напруженіші відносини були з католицьким і православним духівництвом, що, зрештою очевидно, зважаючи на релігійну заангажованість людності.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Starchenko, N. *Evrei na Volyni v kontse XVI — pervoy treti XVII v.: nekotoryye nablyudeniya nad neprostym soseilstvom. Svoy ili chuzhoy? Evrei i slavyane glazami drug druga. Sb. statey.* Moscow, 2003. 92-104 [in Russian].
[Старченко, Н. *Євреї на Волині в кінці XVI — першої треті XVII в.: деякі спостереження над непростим сусідством. Свій или чужої? Євреї і слав'яне глазами друг друга. Сб. статей.* Москва, 2003. С. 92—104].
2. Starchenko, N. *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istorii pro istoriiu Kyiv, 2021.* 616 s. [in Ukrainian].
[Старченко Н. *Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію Києва, 2021.* 616 с.].
3. Guldon, Z., Wijaczka, J. *Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI — XVIII wieku. Nasza Przyszłość.* Kraków, 1993. Т. 80: 225-232 [in Polish].

⁶⁴ Там само. Спр. 4. Арк. 31.

⁶⁵ Там само. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 646 зв. — 647 зв.

4. Horn, M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. Warszawa, 1975. 330 s. [in Polish].
5. Horn, M. *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI — XVII wieku*. Warszawa, 1978. 168 s. [in Polish].
6. Horn, M. Ewolucja zależności żydowskiego sądownictwa od władzy monarszej w Polsce i na Litwie do 1572 roku. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, 1995/1996. 3/2: 3-26 [in Polish].
7. Kazmierczuk, A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI — XVIII. Kraków, 2002. 276 s. [in Polish].
8. Michałowska-Mycielska, A. Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. *Wybór tekstów źródłowych*. Warszawa, 2006. 340 s. [in Polish].
9. Piechotkowie, M. i K. Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 2004. 296 s. [in Polish].
10. Tollet, D. Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów. Warszawa, 1999. 169 s. [in Polish].
11. Węgrzynek, H. Zmiana położenia Żydów w okresie Reformacji. *Czasy Nowożytny*. Warszawa, 2018. 31: 279-288 [in Polish].
12. Hrushevskiy, M. Istorii Ukrainy-Rusy. T. 5. Kyiv, 1994. [in Ukrainian].
[Грушевський, М. Історія України-Руси. Т.5. Київ, 1994. 687 с.].
13. Gudavichyus, E. Istorija Litvy s drevneyshikh vremen do 1569 goda. Moscow. 2005. T. 1 [in Russian].
[Гудавичюс, Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 года. Т.1. Москва, 2005. 679 с.].
14. Russko-evreyskiy arkhiv. Dokumenty i materialy dlya istorii evreev v Rossii. Sobral i izdal S.A. Bershadskiy. T. 1 (1388—1550). Saint Petersburg, 1882 [in Russian].
[Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Собрал и издал С.А. Бершадский. Т. 1 (1388—1550). Санкт-Петербург, 1882. 337 с.].
15. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 9 (1511—1518): Užrašymų kn. 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2002. 616 s. [in Lithuanian].
16. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 15 (1528—1538): Užrašymų kn. 15. Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002. 647 s. [in Lithuanian].
17. Russko-evreyskiy arkhiv. Dokumenty i materialy dlya istorii evreev v Rossii. Sobral i izdal S.A. Bershadskiy. T. 2 (1550—1569). Saint Petersburg, 1882 [in Russian].
[Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Собрал и издал С.А. Бершадский. Т. 2 (1550 — 1569). Санкт-Петербург, 1882. 259 с.].
18. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3-kh tomakh. [2003]. T. II: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 r. Odesa, 2003 [in Ukrainian].
[Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Одеса, 2003. 560 с.].
19. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. II: Postanovleniya dvoryanskikh provintsialnykh seymov. T. 1. Kiev, 1861 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов. Т. 1. Киев, 1861. 530 с.].
20. Volumina Constitutionum. T. I. Vol. 2 (1527—1549). Do druku przygotowali W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa, 2000. 370 s. [in Polish].

21. Zaiats, A. *Miske suspilstvo Volyni XVI — pershoi polovyny XVII st.* Lviv, 2019. [in Ukrainian].
[Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст. Львів, 2019. 582 с.].
22. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. V: Akty o gorodakh (1432—1798). T. 1.* Kiev, 1869 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч. V: Акты о городах (1432—1798). Т. 1. Киев, 1869. 636 с.].
23. *Przywileje gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej z XVI—XVIII w. T. 3.* Wydał Jakob (Jakub) Goldberg. Jerozolima, 2001. 167 s. [in Polish].
24. Zaiats, A. *Podpryiemnytska diialnist yevreiv u volynskykh mistakh u XVI — pershii polovyny XVII st. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal.* 2022. 1: 16-30 [in Ukrainian].
[Заяць, А. Підприємницька діяльність євреїв у волинських містах у XVI — першій половині XVII ст. *Український історичний журнал.* 2022. № 1. С. 16—30].
25. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 8 (1499—1514): Užrašymų kn. 8.* Parengė A. Baliulis, R. Firko-wicius, D. Antanawicius. Vilnius, 1995. 649 s. [in Lithuanian].
26. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov, uchrezhdennoy pri kievskom, podolskom i volynskom general-gubernatore. Ch. 1: Akty, odnosyashchiesya k istorii pravoslavnoy tserkvi v Yugo-Zapadnoy Rossii. T. 1.* Kiev, 1859 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учреждённой при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Т. 1. Киев, 1859. 554 с.].

Надійшла / Received 27.05.2023

Andrii ZAIATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Ancient Ukrainian History and Archivistics,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
andrij_zajac@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

JEWS IN VOLYN IN THE SIXTEENTH AND THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURIES: BETWEEN THE NORM OF THE LAW AND THE PRACTICE OF LIFE

The purpose is to analyze the legal and actual situation of Jews in Volyn in the early modern period and to find out their place in the region society of that time. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, and comprehensiveness. Historical-comparative, problem-chronological, and retrospective methods were also used in the work. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study of the source base (both published and scripted) and the historiography of the problem, which made it possible to present a spectrum of Jewish life in Volyn more broadly. **Conclusions.** A thorough study of the sources made it possible to prove the exceptional role of Jews in the life of Volyn at the specified time. The Jews used the privileges granted to them by the kings / grand dukes and the owners of the cities in which

they lived. Royal privileges were often granted to both entire urban communities and individual Jews. The norms of Lithuanian Statutes and Seim constitutions influenced the life of Jews. Jews used the right to move freely from one settlement to another. In the royal cities, agreements were often concluded between the townspeople and Jews regarding their occupations in crafts and trade, and Jews also tried to participate in the tax and financial life of the city. There are known cases of Jews conversions to Christianity. Jewish communities were subordinated to governors and elders and, in private cities, to the owners of these settlements, who took care of the Jewish justice system. There was also a Jewish court for petty cases. Despite the “infidelity”, the jurat of the Jews was recognized in court. Sources prove that it was quite possible for Jews to find justice in city and town courts. There are well-known cases of banishment of burghers and nobility as a result of lawsuits by Jews against them. Litigations between Jews, in the case of the impossibility of solving them in the Jewish court were considered in the city court. As we know from sources, Jews were also in the service of the nobility. Christians (burghers and peasants) were hired by Jews. There was tension in the relations between the clergy (Catholic and Orthodox) and the Jews. The sources confirm the presence of certain restrictions on Jews, but do not provide grounds to claim that the Jewish population of Volyn was deliberately persecuted or humiliated during this period.

Keywords: Jews, Volyn, towns, nobility, clergy, justice system.